

УДК 159:343.712.1

НАСИЛЬСТВО ЯК СПОСІБ ВЧИНЕННЯ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

VIOLENCE AS A WAY OF COMMITTING SELFISH AND VIOLENT CRIME

Казміренко В.О.,

*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи
Національної академії внутрішніх справ*

У статті досліджуються корисливо-насильні злочинні посягання, що несуть пряму загрозу життю та здоров'ю громадян. Розкривається поняття фізичного і психічного насилля, а також погроза такого насилля при вчиненні розбою.

Ключові слова: розбій, напад, фізичне насилля, психічне насилля, погроза.

В статье исследуются корыстно-насильственные преступные посягательства, которые несут прямую угрозу жизни и здоровью граждан. Раскрывается понятие физического и психического насилия, а также угроза такого насилия при совершении разбоя.

Ключевые слова: разбой, нападение, физическое насилие, психическое насилие, угроза.

The article investigates the selfish violent criminal assault, which are a direct threat to the life and health of citizens. The notion of physical and mental violence and the threat of such violence in the commission of robbery.

Key words: robbery, assault, physical violence, psychological violence, threat.

Постановка проблеми. Злочинність як соціальний та соціально-психологічний феномен – невід’ємна характеристика сучасного суспільства. Рівень розповсюдженості злочинних проявів значною мірою визначає стан його життєдіяльності загалом і відчуття умов перебування в соціумі окремими громадянами як безпечних. Особливо це стосується насильницьких та корисливо-насильних злочинних посягань, що несуть пряму загрозу життю та здоров’ю громадян, тобто посягають на основну цінність, проголошену Конституцією України. До злочинних діянь, що мають підвищену суспільну небезпеку, належить розбій – напад, поєднаний із насильством і небезпечний для життя та здоров’я людини в момент його запліднення.

Щорічно в Україні реєструється 5-6 тис. розбоїв, причому їх динаміку можна характеризувати як несприятливу. Розбій – психологічно насичений злочин: основними його складовими слід вважати поняття «напад» та «наси́льство», причому останнє проявляється в двох основних різновидах (фізичне та психічне). Метою застосування такого насильства є подолання реального чи ймовірного опору потенційного потерпілого задля безперешкодного заволодіння його майном.

Вже давно не викликає заперечень твердження, що пояснення злочинної поведінки слід шукати не в людській природі, а у впливі на особу низки умов соціального середовища, що оточують її з дня народження. В теперішній час «установка на насильство», під якою слід розуміти вияв ціннісних орієнтацій у формі соціально детермінованої схильності особистості до вибору насильства як засобу реалізації своїх інтересів та задоволення своїх потреб, стала досить розповсюдженою. Тому протидія розбою потребує не лише вжиття радикальних заходів сьогодні, але й глибоко вивчення та осмислення причин і умов, що його породжують, – для майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчать результати проведеного нами вивчення кримінальних справ, ймовірність настання тяжких наслідків для життя та здоров’я при розбої дійсно досить висока: 68,9% цих злочинів вчинюється в сукупності з іншими, при цьому половина з них (52,8%) – насильницькі, чверть (26,4%) – корисливі; переважну більшість (90,3%) насильницьких злочинів склали умисні вбивства (пп. 1, 2, 4, 6, 8, 9, 12, 13 ч. 2 ст. 115 КК України). З іншого боку, розміри матеріального збитку при розбійних нападах досить часто бувають мізерними. Якщо говорити про ті з них, що вчинені в стані алкогольного сп’яніння (вони складають 80,0% від загальної кількості проаналізованих нами кримінальних справ), то розмір матеріальної шкоди завжди незначний. Чинне законодавство визнає розбоєм тільки дії, поєднані з насильством, небезпечним для життя і здоров’я. Згідно з кримінологічними класифікаціями, розбій належить до корисливо-насильних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Поняття «корисливо-наси́льницька злочинність» з позицій кримінології є цілком обґрунтованим. За основу об’єднання зазначених діянь в окрему кримінологічно значиму групу беруться наступні критерії [1; 2]:

- 1) об’єкт посягання – суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом;
- 2) форма вини – прямий умисел;
- 3) спосіб дій злочинця – фізичне або психічне насильство.

З урахуванням вказаних ознак, під корисливо-наси́льницькими злочинами слід розуміти умисні кримінально-карані діяння, що посягають на фізичні блага (життя і здоров’я) особи і чиняться проти її волі шляхом фізичного або психічного насильства. Але зауважимо, що корисливо-наси́льницька і насильницька злочинність частково «до-

повнують» одна одну. Це стосується, наприклад, бандитизму, грабежу і розбою з метою заволодіння майном. Ці діяння належать до так званих «двохоб'єктних» злочинів, причому, на нашу думку, більш значимою цінністю при цьому є безпека особи. Вони мають багато спільних рис і ознак із традиційними насильницькими злочинами. В усіх цих випадках механізм злочинної поведінки пов'язаний з агресивно-зневажливим ставленням до особи, її життя, здоров'я і недоторканності.

Таким чином, що під корисливо-насильницькими злочинами ми розуміємо всі ті, що передбачають насильство (фізичне та психологічне) як основну складову механізму їх вчинення та засіб досягнення корисливої мети.

Поняття насильства нерозривно пов'язане з реальним суспільно небезпечним протиправним застосуванням фізичної сили до іншої людини проти її волі з метою заподіяння їй фізичних страждань, тілесних ушкоджень або позбавлення життя. Цим поняттям не охоплюється погроза застосування насильства (психічне насильство), оскільки вона безпосередньо не тягне за собою заподіяння фізичної шкоди іншій людині. Погрожуючи позбавленням життя або заподіянням шкоди здоров'ю, злочинець не завжди має намір на реальне заподіяння фізичної шкоди. Тому кримінальне право розглядає фізичне насильство і психічне насильство як два самостійних способи вчинення злочину.

Але психічне насильство досить часто передує фізичному або супроводжує його, тобто психологічно – це два однорідних, дещо відставлених у часі явища. Усвідомлення потерпілим реальної можливості приведення погрози до виконання змушує його підкоритися злочинцю; відмова ж – призводить до заподіяння шкоди здоров'ю або, навіть, позбавлення життя. В більшості випадків насильницькі дії поєднуються з погрозами заподіяння ще більшої шкоди здоров'ю потерпілого або позбавлення його життя у разі продовження опору чи невиконання вимог злочинця.

Не створюючи реальних матеріальних наслідків, погроза значною мірою впливає на перебіг розбою, оскільки здатна видозмінити психічний стан потенційної жертви, призвести до виникнення у неї астенічних негативних емоцій (тривоги, страху, жаху) чи, навіть, до її повної деморалізації ще до початку фізичного насильства. Тільки демонстрація зброї, спеціально пристосованих чи просто підручних предметів, тобто погроза їх застосування, надає нападаючій стороні суттєвих переваг [3, с. 81-93]. Тому погрози повинні, безумовно, враховуватися при встановленні особливостей і об'єктивної, і суб'єктивної сторони складу розбою.

Основним чинником, що відрізняє «погрозу насильством» від реального насильства, є відсутність контакту між громадянином і розбійником: навіть якщо він тримає за руки і не відпускає, намір на застосування насильства легко переростає в саму дію. Безконтактне блокування, що обмежує свободу і виключає можливість покинути місце події, також може розглядатися як психологічне насильство над людиною.

Аналогічним чином можна оцінювати й дії розбійника у випадках висловлювання погрози з одночасним зарядженням зброї, прицілювання у бік жертви або ж підготовки певного предмета для використання його в якості зброї (відбивання горла від пляшки, вмикання праски та ін.). Реальною погрозою слід вважати слова правопорушника, який знаходиться в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, що позбавляє його можливості адекватно орієнтуватися в ситуації, правильно оцінювати її та керувати власною поведінкою. Поведінка такої людини є практично не передбачуваною, а тому небезпечною.

Отже, погроза – різновид насильства, психологічне насильство, що здатне впливати на психіку потерпілого та позбавляти його можливості і бажання чинити будь-який опір злочинцю. Для визнання погрози як такої на-

сильством необхідно врахування низки ознак, взятих у сукупності: 1) факт залякування застосуванням фізичного насильства; 2) реальність, тобто, потерпілий сприймає її як дійсну, а не гіпотетичну; 3) інтенсивність (наприклад, демонстрація зброї, підкреслювання кількісно-фізичних можливостей нападаючої сторони тощо).

Враховуючи вищезазначене, на нашу думку, для правильної кваліфікації розбою велике значення має правильне тлумачення поняття «насильство, небезпечне для життя і здоров'я потерпілого».

Під насильством у загальному значенні розуміють протиправне застосування до потерпілого сили, яка не є небезпечною для його життя чи здоров'я. Загальноприйнятим є розподіл насильства на фізичне і психічне, що знайшло своє відображення і в диспозиції ст. 187 КК України: при розбої насильство може бути як фізичним, так і психічним.

Насильство над особою є досить малодослідженою в юридичних науках проблемою, причому більшою мірою це стосується психічного насильства. Психіка людини і дотепер недостатньо захищена і цивільним, і кримінальним правом через, насамперед, через труднощі визначення причинного зв'язку між діями суб'єкта і психічною травмою, що може бути не менш небезпечною для особи, ніж травма фізична. До сьогоднішньої літератури є суперечки про природу насильства, його форми і види. Існує думка, що насильство може бути не тільки суспільно шкідливим, але й суспільно корисним, протизаконним і цілком правомірним, вчиненим як умисно, так і з необережності, відносно інших та самого себе (аутоагресія) тощо. Психічним насильством є також протизаконний вплив безпосередньо на мозок людини з метою зміни його функцій проти чи всупереч волі потерпілого (електронна стимуляція мозку, разове введення в організм людини наркотиків та ін.).

Фізичне насильство при вчиненні розбою – це силовий вплив на потерпілого, який знаходить свій вияв у заподіянні легкого тілесного ушкодження, що призвело до короточасного розладу здоров'я або незначної втрати працездатності, у нанесенні середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження. Таке насильство, за винятком тяжкого тілесного ушкодження, внаслідок якого сталася смерть потерпілого, охоплюється поняттям розбою і не потребує додаткової кваліфікації за статтями про злочини проти особи. Поняттям розбій охоплюється також напад із метою заволодіння майном, поєднаний з насильством, яке заподіяло потерпілому легке тілесне ушкодження, що не призвело до короточасного розладу здоров'я або взагалі не спричинило ніякої шкоди його здоров'ю, однак було небезпечним для життя чи здоров'я в момент заподіяння [4].

Враховуючи те, що фізичним насильством є свідомі протиправні дії, що порушують тілесну недоторканість іншої особи проти або всупереч її волі, за основу класифікації слід прийняти такі ознаки:

- безпосередній об'єкт посягання;
- характер насильства;
- роль, відведена насиллю в складі злочину (його призначення).

Поняття «фізичне насильство» охоплює три різних види впливу на особу потерпілого [5, с. 77]:

- 1) вплив на тілесну недоторканість, здоров'я чи життя людини;
- 2) обмеження свободи особи;
- 3) вплив на внутрішні органи потерпілого без порушення зовнішніх тканин організму.

Під фізичним насильством першого виду мають на увазі будь-який цілеспрямований зовнішній вплив на організм людини, на її тілесну недоторканість (від заподіяння фізичного болю – найменшого за ступенем інтенсивності насильства і до найбільш інтенсивного – вбивства). Застосовуючи насильство, що виражається у впливі на тілесну недоторканість, здоров'я чи життя потерпілого, злочинець

використовує як безпосередньо свою мускульну силу, так і зброю чи інші знаряддя насильства.

Другий вид насильства – обмеження свободи. Слід зазначити, що віднесення обмеження свободи людини до фізичного насильства є спірним. Одні автори вважають, що обмеження свободи потерпілого не можна вважати насильством, інші, – що насильством визнається не будь-яке обмеження свободи, а лише те, котре поєднано з безпосереднім впливом на тіло потерпілого (зв'язування, затикання рота). Ці дії носять насильницький характер, тому що нападаючий при їх вчиненні впливає безпосередньо на тілесну недоторканість потерпілого. Саме ці фізичні зусилля винного позбавляють потерпілого можливості чинити опір заволодінню майном. У випадку, якщо насильницьке обмеження свободи становить небезпеку для життя чи здоров'я потерпілого (наприклад, затикання рота кляпом, що загрожує асфіксією, зв'язування і залишення потерпілого на морозі), воно складає елемент розбою; в інших – є ознакою насильницького грабежу.

Третім видом насильства є фізичний вплив на внутрішні органи людини без порушення її тілесної недоторканості. Так, на думку А. Х. Юнусова, фізичним насильством при розбій слід вважати насильницьке приведення потерпілого в несвідомий стан за допомогою одурманюючих речовин [6, с. 98]. Безумовно, що йдеться про випадки, коли потерпілий вживає отруйні чи інші сильнодіючі речовини внаслідок обману з боку винного, який має умисел таким чином прибрати в особі потерпілого перешкоду на шляху до заволодіння майном.

Дискусійними є ситуації, коли безпорадний стан потерпілого досягається шляхом споживання його спиртними напоями. Існує думка, що кваліфікація діяння повинна зумовлюватися ступенем інтоксикації спиртним – від незначного до серйозних патологічних змін психіки. В першому випадку має місце грабїж, у другому – розбій. А. І. Санталов взагалі заперечує кримінальну відповідальність за розбій у випадках добровільного вживання потерпілим алкоголю чи наркотиків, вважаючи, що насильство тут відсутнє [7, с. 430].

На нашу думку, насильство щодо вживання спиртного і насильство щодо вилучення майна – різні речі. Законодавець не передбачає жодної відповідальності за спільне розпивання алкоголю, і не може її передбачати в принципі (окрім випадків, коли жертві проти її волі заливають спиртне в рот), оскільки це є приватною справою. Інша річ, що умисел на вчинення розбою досить часто виникає саме в стані алкогольного сп'яніння і жертви, і злочинця, і тоді поведінка чи стан жертви не повинна впливати на кваліфікацію діяння, вчиненого винною особою. Розбій щодо добропорядної людини і щодо п'яного «компаньйона» – також розбій, і те, що він був у стані сп'яніння, навіть не може вважатися обставиною, що пом'якшує покарання.

Окремий випадок, коли добровільне вживання особою психоактивних речовин, і, зокрема алкоголю, призвело до втрати самоконтролю та здатності чинити опір майновому зазіханню. Тоді вилучення у сп'янілої особи матеріальних цінностей відбувається таємно від неї, без очевидності (як в грабежі) і без нападу (як в розбій), тобто має місце крадіжка: особа внаслідок сп'яніння втратила зв'язок із реальністю, а зловмисник, користуючись її безсвідомим станом, вилучив матеріальні цінності.

Таким чином, при кваліфікації дій винного, який із метою заволодіння майном призвів потерпілого шляхом застосування проти його волі одурманюючих або сильнодіючих речовин до безпорадного стану, необхідно виходити з того, чи були такі дії небезпечними для життя або здоров'я. При цьому важливими є наступні критерії:

а) безпорадний стан потерпілого був наслідком насильницьких чи обманних дій винного або він був досягнутий завдяки добровільному вживанню потерпілим наркотиків чи алкоголю (наприклад, споживання винним потерпілого, використовуючи його пристрасть до спиртного);

б) наскільки використана злочинцем речовина була небезпечна для життя чи здоров'я потерпілого.

Якщо одурманюючі засоби були застосовані проти волі потерпілого та створювали небезпеку для його життя чи здоров'я, і це підтверджено відповідним висновком судово-медичної експертизи, а особа, що їх застосувала, усвідомлювала таку небезпеку, – вона винна у вчиненні розбою.

Для того, щоб заволодіти майном, злочинець повинен перебороти реальний чи можливий опір потерпілого, тобто, він діє проти його волі й усвідомлює характер своїх дій. Тому, на нашу думку, як насильницьке слід розглядати будь-яке посягання на тілесну недоторканість, якщо воно вчинюється проти волі потерпілого.

Отже, розбійний напад полягає в створенні небезпеки застосування насильства, що, виходячи з конкретної обстановки, було об'єктивно реальним, незалежно від того, усвідомлював цей факт потерпілий чи ні, а також вчинення відносно потерпілого дій, спрямованих проти його життя і здоров'я.

При оцінці дій обвинувачуваного як насильницьких потрібно виходити не тільки з того, чи дійсно усвідомлював потерпілий характер цих дій, але також враховувати, як би він розцінював їх, якби мав таку можливість. Залежно від цього можна визначитися – чи були дії об'єктивно спрямовані проти інтересів потерпілого, отже, здійснені всупереч його волі. Наслідки цих дій (ступінь заподіяння шкоди здоров'ю) дають підставу для їх правової кваліфікації як розбою.

Разом із тим, фізичне насильство, у тому числі й небезпечне для життя і здоров'я потерпілого, не завжди тягне розглянуті вище наслідки. Тому важливо виділити фізичне насильство, що становить небезпеку для цих благ людини, із усього кола насильницьких діянь, які не спричинили смерть потерпілого чи тяжкі тілесні ушкодження. Це можливо зробити за допомогою оцінки насильства за способом дії: завжди небезпечним для життя та здоров'я потерпілого слід визнати насильство з застосуванням зброї чи предметів, причому при впливі останніх на організм людини фізична шкода може бути заподіяна в такій же мірі, як і при впливі на нього зброєю.

Другим видом насильства є психічне насильство, що полягає у погрозі негайно застосувати до потерпілого або до близьких йому осіб фізичного насильства, небезпечного для життя чи здоров'я. Тобто, це вплив злочинця на свідомість і волю потерпілого без застосування фізичної сили з метою підкорити собі його поведінку за допомогою залякування. Основним критерієм визначення реальності погрози повинен бути характер злочинних дій і спрямованість умислу. Крім того, необхідно враховувати суб'єктивне сприйняття погрози потерпілим, на яке завідомо розраховує винний. Р. Шарапов пропонує такий перелік видів погроз [8, с. 58]:

- 1) погроза фізичним насильством;
- 2) погроза знищенням, пошкодженням або вилученням майна;
- 3) шантаж;
- 4) використання матеріальної або іншої залежності потерпілого;
- 5) вимагання підкупу і хабара;
- 6) погроза скоєння інших протиправних дій (неконкретизована погроза).

На практиці нерідко виникають труднощі у визначенні характеру погрози. Тому при погрозі насильством важливе значення має з'ясування обставин нападу, характеру дій нападаючого, властивостей предметів і знарядь, які знаходилися при ньому.

Погроза при розбійному нападі є залякуванням потерпілого негайним застосуванням небезпечного насильства, примусом його волі, примусом до бездіяльності, до відмови від опору або до здійснення активних дій (наприклад,

до передачі нападаючому майна чи до вказівки місця його знаходження). Психічний вплив на потерпілого може мати на меті також нейтралізацію протидії третіх осіб під час заволодіння майном. Такий вплив повинен бути реальним і містити у собі небезпеку для потерпілого. Тільки інтенсивна за ступенем погроза здатна залякати потерпілого і змусити його виконати вимоги нападаючої особи. Загроза може бути виражена словесно, жестикуляцією, демонстрацією будь-яких предметів для вчинення насильства. Вирішення питання про ступінь чи характер насильства залежить від спрямованості умислу винного та сприйняття такої загрози потерпілим. При цьому основним критерієм є спрямованість умислу винного, яка визначається на підставі аналізу всіх обставин справи [9, с. 10].

При вирішенні питання про реальність погрози не можна не враховувати й того, як сам нападаючий оцінює її здатність побороти волю потерпілого до опору: при здійсненні нападу, поєднаного з погрозою, він повинен розраховувати на неї як на цілком достатню для досягнення мети привласнити чуже майно. Практично немає значення, чи мав злочинець можливість привести погрозу у виконання. Тому погроза навіть фіктивною зброєю (наприклад, макетом пістолета) повинна визнаватися реальною, якщо потерпілий не підозрює про її фіктивність, а сам нападаючий розраховує, що особа, яка зазнала нападу, не зуміє чи не зможе визначити непридатність предмета, що імітує зброю, для фактичного насильства. Погроза застосувати насильство не негайно під час чи на місці нападу, а в майбутньому утворює ознаку не розбою, а вимагання.

Однак незалежно від способу її вираження погроза повинна бути такою, котра дасть зрозуміти особі, яка зазнала нападу, що їй загрожує негайна і неминуча розправа, якщо вона не підкориться вимогам нападаючого і спробує перешкодити заволодінню майном. Будучи засобом заволодіння чужим майном, як фізичне насильство, так і погроза його застосування можуть бути адресовані також близьким особам власника: його родичам, членам родини й ін. Погроза, наприклад, розправитися з дитиною потерпілої здатна зробити на неї не менший, якщо не більший вплив, ніж погроза застосувати насильство до неї самої. Але погроза, адресована не самому потерпілому, а близьким йому особам, утворює ознаку розбою за умови, що вона може бути реалізована негайно і тут же, на місці вчинення нападу.

Елементи розбою можуть складати лише таке фізичне і психічне насильство, коли за своїм характером фізичне насильство було б небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, а психічне – виражалось б у погрозі застосування саме такого насильства. Саме ймовірність стати жертвою насильства при вчиненні розбою має значення при оцінці громадянами власної безпеки стосовно кримінальної агресії та стану своєї захищеності в суспільстві.

Висновки. На завершення розгляду юридично-психологічних чинників розбою як суспільно небезпечного і протиправного явища зазначимо, що детермінація вчинків, в тому числі й злочинних діянь, зводиться, в кінцевому підсумку, до взаємодії особи і оточуючого середовища. Саме в цих двох площинах і треба вести пошук специфіки розбою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінологія. Особлива частина: навч. посібник для студ. юрид. спеціальностей вищих закл. освіти / І. А. Даньшин, В. В. Гліна, О. Г. Кальман; за ред. І. А. Даньшина – Х. : Право, 1999. – 567 с.
2. Сучасні стратегії міліції щодо профілактики злочинності неповнолітніх: навч. посібник / Л. І. Мороз, Р. Г. Коваль, Н. М. Прокопенко та ін; за заг. ред. Л. І. Мороз. – Київ: ПАЛІВОДА, 2008. – 210 с.
3. Левертова Р. А. Психологическое насилие в составе хулиганства / Р. А. Левертова // Сибирские юридические записки. – Вып. 4. – Иркутск: Изд-во Иркутского государственного университета, 1974. – С. 81-93.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – Відп. ред. С. С. Яценко; 2-ге вид., переробл. та доповн. – К. : А.С.К., 2003. – 976 с.
5. Симонов В. И. К вопросу о классификации видов физического насилия / В. И. Симонов // Научные труды. Свердловского юр. ин-та. – Вып. 49. – Свердловск, 1976. – С. 77-85.
6. Юнусов А. Х. Пути совершенствования уголовно-правовой нормы о разбоях / А. Х. Юнусов // Вестник ЛГУ. – Серия 11. – 1991. – № 2. – С. 25-31.
7. Санталов А. И. Преступления против социалистической собственности / Санталов А. И. / Курс советского уголовного права. – Т. 3: Часть Особенная. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – 315 с.
8. Шарапов Р. Вопросы квалификации преступных угроз / Р. Шарапов // Уголовное право. – 2006. – № 1. – С. 58-62.
9. Овчинский С. С. Преступное насилие. Преступность в городах / С. С. Овчинский. – М. : Изд-во ИНФРА-М, 2007. – 407 с.
10. Татенко В. О. Соціологія психологічного впливу / В. О. Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.